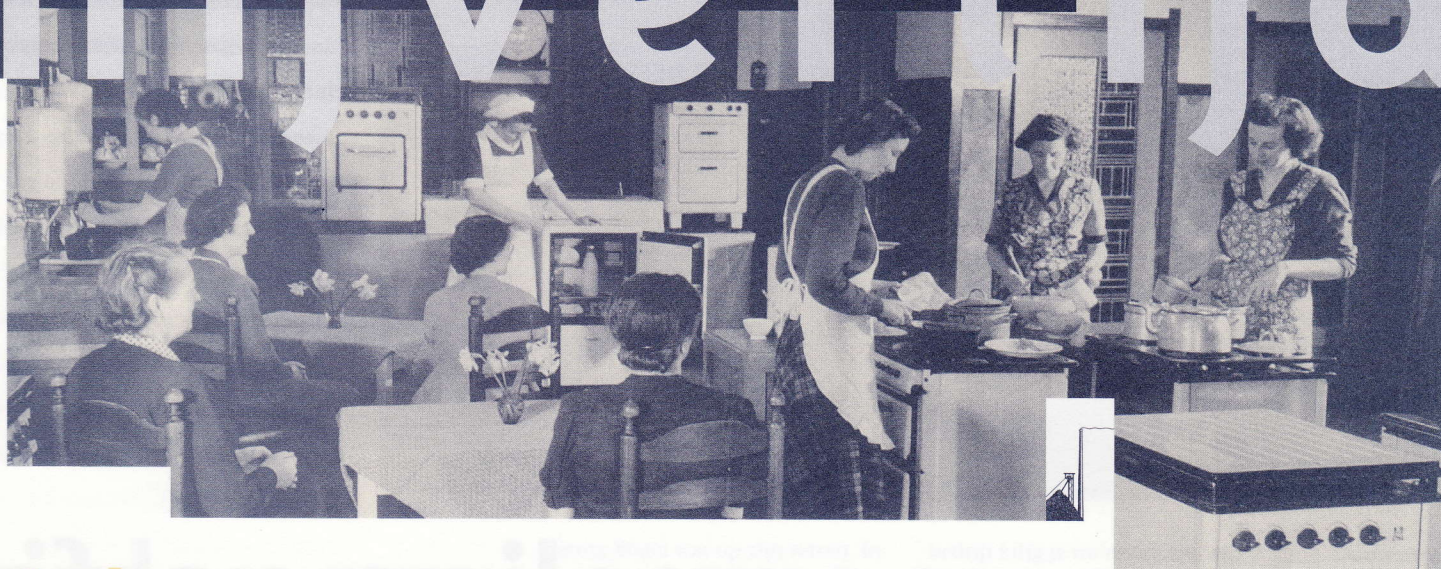

nijvertijd

Achtste nummer

Wij vertellen u hier het verhaal over de Deventer gemeentelijke gasfabriek: de ontwikkeling van koolgasfabricage naar aardgasdistributie, van de sloop van de fabrieksgebouwen en de gashouders naar het behoud van deze waardevolle bebouwing aan de Zutphenseweg. De boeiende 150-jarige geschiedenis van gas- en gastechniek in Deventer is niet alleen een verhaal over de productie van gas, maar ook over een grote verandering die gas in de leefgewoonten van de Deventenaren veroorzaakte.

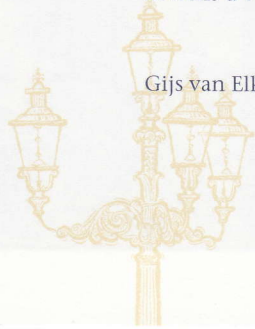

Op 26 maart 2001 hebben wij bericht gekregen, dat ons verzoek tot plaatsing van de gasfabriek op de rijksmonumentenlijst in goede orde is ontvangen en dat de gebouwen voorlopig zijn beschermd. De rijksdienst wacht nu het advies van de gemeenteraad van Deventer af. We hebben goede hoop, dat de gemeenteraad tot een positief advies komt. De gemeente staat positief ten opzichte van het behoud van industrieel erfgoed, ik noem 2 voorbeelden. De gemeente heeft een subsidie van 50% gereserveerd in de kosten van het kunstwerk dat de SIED samen met de bewoners in de wijk Zandweerd wil oprichten als herinnering aan de textielfabriek Ankersmit. De sluiting van deze fabriek met duizend medewerkers stond op vrijdag 10 december 1965 in het Deventer Dagblad en kwam hard aan. Dit monument van 100 jaar Deventer textielindustrie zal onderdeel zijn van het kleine parkje dat daar is aangelegd.

Ten tweede heeft de gemeente ons uitgenodigd mee te praten over de uitwerking voor onderdelen van het plan Bergweide. Op deze uitnodiging gaan we graag in, want dit is dé kans om het daar aanwezige industrieel erfgoed bij de planvorming te betrekken. De monumentenlijst is overigens niet de enige garantie tot behoud. De gebouwen moeten ook gebruikt worden. Ideeën daarvoor zijn zeer welkom via onze website www.sied.nl.

Ik wens u veel leesplezier.

Gijs van Elk, voorzitter.

8

Jaargang 5, nummer 8, Juni 2001

De stichting Industrieel Erfgoed Deventer, kortweg SIED genoemd, is opgericht in juli 1995.

Doel is het behoud van industrieel erfgoed in Deventer en omgeving. Ons werkgebied omvat de gemeenten Bathmen, Deventer, Diepenveen, Gorsse, Holten, Lochem, Olst, Raalte en Voorst.

Gegevens vastleggen, historisch onderzoek doen en daarover publiceren zijn belangrijke onderdelen van ons werk.

We organiseren excursies, bijeenkomsten en lezingen en geven advies op het gebied van hergebruik van industrieel erfgoed.

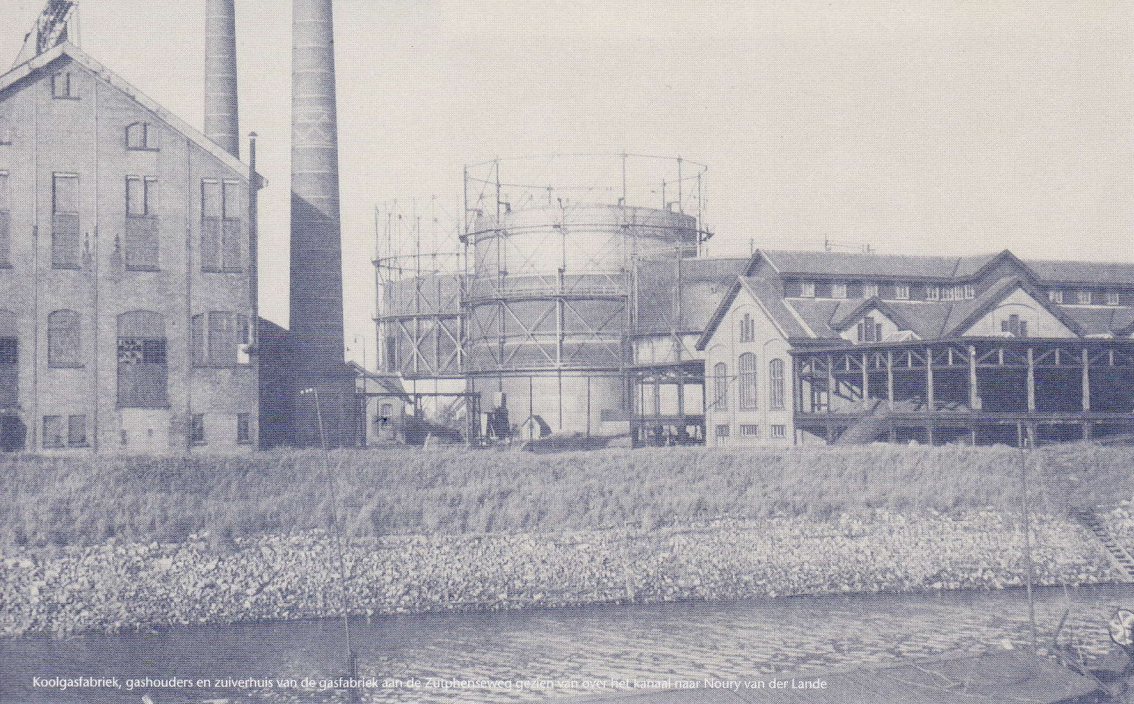
Natuurlijk zetten we ons in voor hergebruik van monumenten van bedrijf en techniek.

Voor het uitvoeren van deze activiteiten hebben we een projectgroep Behoud en twee werkgroepen gevormd: de werkgroep Onderzoek en de werkgroep Publiciteit.

Kortom: een actieve club met enthousiaste vrijwilligers die zich inzetten voor het industrieel erfgoed in Deventer en omgeving.

Voor meer informatie kunt u onze brochure aanvragen, bel (0570) 641151 of mail info@sied.nl.

U kunt ook onze Internetsite bezoeken: www.sied.nl

Koolgasfabriek, gashouders en zuiverhuis van de gasfabriek aan de Zutphenseweg gezien van over het kanaal naar Noury van der Lande

port van fabriek naar klant. Oorspronkelijk gebeurde dat in gesloten reservoirs met paard en wagen. Vervolgens werd het 'draagbare gas' bij de verbruikers thuis overgeheveld in kleinere reservoirs. In 1829 werd in Amsterdam echter het 'lopend gas' geïntroduceerd: distributie via een ondergronds buizenstel. Voor 1870 was de gasproductie vrijwel uitsluitend gericht op verlichting. Daarbij moest van oudsher geconcurrereerd worden met olievlach-

Van voormalige gasfabriek functioneel monument

Bij binnenkomst te Deventer vanaf de A1 en Zutphenseweg, passeert u dit fraaie staaltje van neo-rennaissance architectuur' jubelde een website ter gelegenheid van de tentoonstelling 'De

Gasfabriek' in het kader van onze manifestatie in 2000: 'Deventer Industrie in verleden, heden en toekomst. Dat is waar, maar de toeschouwer dreigt afgeleid te worden door een het gebied dominerend leeg spiegelend product van moderne architectuur: een nieuw gebouw en nu weer verlaten hoofdkantoor van een hedendaagse energiegigant. Het symbool van de sloop van het tot 1973 redelijk bewaard gebleven complex van de Deventer gasfabriek. Overigens niet Deventers eerste gasfabriek.

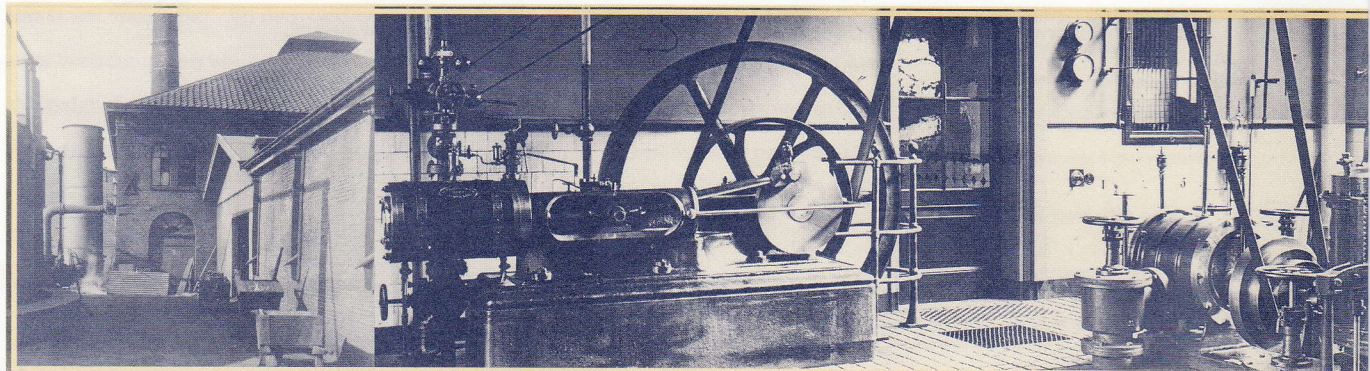
Koolgasfabriek

ting, maar na de uitvinding van het complete verlichtingssysteem door Edison (in 1882 werden door de firma Edison in Londen en New York de eerste grote centrales gesticht) ook met elektrisch licht. De heldere gasverlichting bleek een sterk wapen in de strijd tot het voorkomen van de criminaliteit. En daardoor een sterk argument voor gas- boven elektrische straatverlichting. Geloof in groeiende afzetmogelijkheden gaf (vaak Engelse) particulieren, maar later met name gemeentes, voldoende

Gas: nieuw licht in een donkere wereld

Toen de mensheid ontdekte, dat de brandbare lucht die ontsnapt als steenkool of olie verhit wordt ook gebruikt kon worden voor verlichting, was de eerste stap voor een stormachtige ontwikkeling gezet. Een sterke stimulans voor de gasafzet was de verbetering van het trans-

BEELDEN UIT DE EERSTE DEVENTER GASFA

vertrouwen een gasfabriek op te richten. Amsterdam zag in 1825 de eerste particuliere oliegasfabriek en daarna richtte iedere stad, naar voorbeeld van Leiden (1848) zijn eigen gasfabriek op en sommige grote gemeenten zelfs meerdere.

Gasverbruik in de maand Maand 1885,

Eerste Deventer gasfabriek

In Deventer viel in 1856 het besluit tot 'oprichting van den gasfabryk', koninklijk goedgekeurd in 1857. De bouw 'volgens Leids model' aan de Raambleek (bij de

werkplaatsen en fabrieken kwam men in die tijd ook zulke motoren tegen. De gasfabriek in Deventer voerde in 1897 voor de particuliere klanten een systeem van muntgasmeters in. Met speciale munten (al bleken sommige buitenlandse munten ook te gebruiken) kon de gasafname door de gebruiker geregeld worden en was de producent zeker van zijn opbrengst.

Nieuwe gasfabriek

Drie factoren speelden mee om in 1899 de discussie te openen over de bouw van een nieuwe gasfabriek. De afzet groeide gestaag, de bevolking was de grote vervuiler vlak naast de binnenstad beu en de

grote cokes-afnemende buurman Nering Bögel was op zijn retour. In 1907 werd na uitvoerige discussie besloten te verhuizen naar het terrein 'Het Molenblok' aan de Zutphenseweg. In 1910 werd met de bouw begonnen. Stadsarchitect

C. Holgen ontwierp een serie gebouwen in een combinatie van chalet- en neo-renaïssancestijl. Duidelijk is dat het complex stamt uit een tijd dat ook van utiliteitsbouw iets werd gemaakt. De architect gebruikte veel baksteen, versierd met gele speklagen. Omdat stadsgas explosief en giftig was werd ook aan de veiligheid veel aandacht besteed: veel kleine raampjes in gietijzeren kozijnen, grote ventilatiekappen en hoge plafonds.

Verliefd op gas

Sommige eenvoudige gebeurtenissen maken soms een onuitwisbare indruk. Uit de tijd dat de gasfabriek nog een productiebedrijf was herinner ik mij een schoolbezoek. Mijn indruk toen, nu nog onver-

flauwd, was een bezoek aan de hel. Donkere bloedhete ruimten, grote oranje en gele vuren alom, beroete en zwetende kerels die met grote schoppen de monsters voerden. Mijn conclusie toen: alles wil

ik worden maar geen gasmaker. Een echte insider, C.J.J. Rotteveel Mansveld, oud technisch directeur van de fabriek bevestigt in zekere zin mijn indruk: "Het werken in een gasfabriek was zwaar en smerig. Voor zo'n

bedrijf krijg je nu nooit een vergunning. De mensen boven de retorten stonden de hele tijd in de hitte, met om zich heen de open lucht, anders stikten ze. De stokers hadden vaak te maken met slechte goedkope kolen die vast bleven zitten en in grote hitte uit de oven gestoten moesten worden." Hij komt echter tot een andere conclusie: "Maar de lucht in zo'n fabriek was niet vies, soms was die teerlucht zelfs wel lekker. Ik denk zelfs, dat die specifieke lucht één van de factoren was die mij verliefd op gas deed worden." Een beeld van de werkomstandigheden in de net beginnende Deventer gasfabriek kan geciteerd worden uit het vakblad "Het Gas" uit 1881: "Het personeel van de Deventer gasfabriek

bestond uit een directeur, een boekhouder, vier vaste stokers, twee hulpstokers, een vuurwerker, een bankwerker, zes lantaarnopstekers en een kantoorbediende. Er zijn slechts twee ploegen die, om een continu-bezetting te bereiken dus twaalf uren aan een stuk dienst moeten doen en bij ploegenwisseling zelfs achttien uren." Rotteveel Mansveld

beschrijft het productieproces. "Het eerste kool- of lichtgas werd gemaakt met behulp van zogenoemde 'vette kolen'. In retortenovens werd onder afsluiting van de lucht, die steenkool tot ongeveer 1100 graden verhit en bij deze droge destillage kwam koolgas vrij. Dat gas stonk en was smerig want er kwam niet alleen gas vrij, maar ook teer, ammoniak, zwavel, toluen, benzeen en dergelijke. Het teer werd het eerst verwijderd en vervolgens werd het gas afgekoeld om het verdere reinigingsproces te onder-

abriek naar

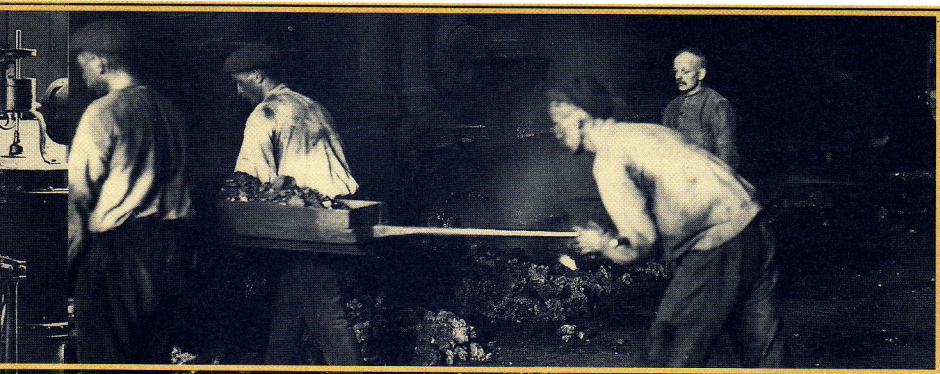
v.m. haven, nu Raambuurt) werd in 1858 voltooid. Deze plek, gunstig voor de aanvoer van kolen en dicht bij de gebruikers werd ook gekozen vanwege de nabijheid van de toenmalige grote Deventer ijzergieterij Nering en Bögel, een grote afnemer van de uitgastekolen, cokes. In 1860 vond de Belg Lenoir de eerste operationele verbrandingsmotor uit. Die motor liep op stadsgas. Deze motor werd door de Duitser Otto geperfectioneerd in de jaren zestig en zeventig. In de Deventer

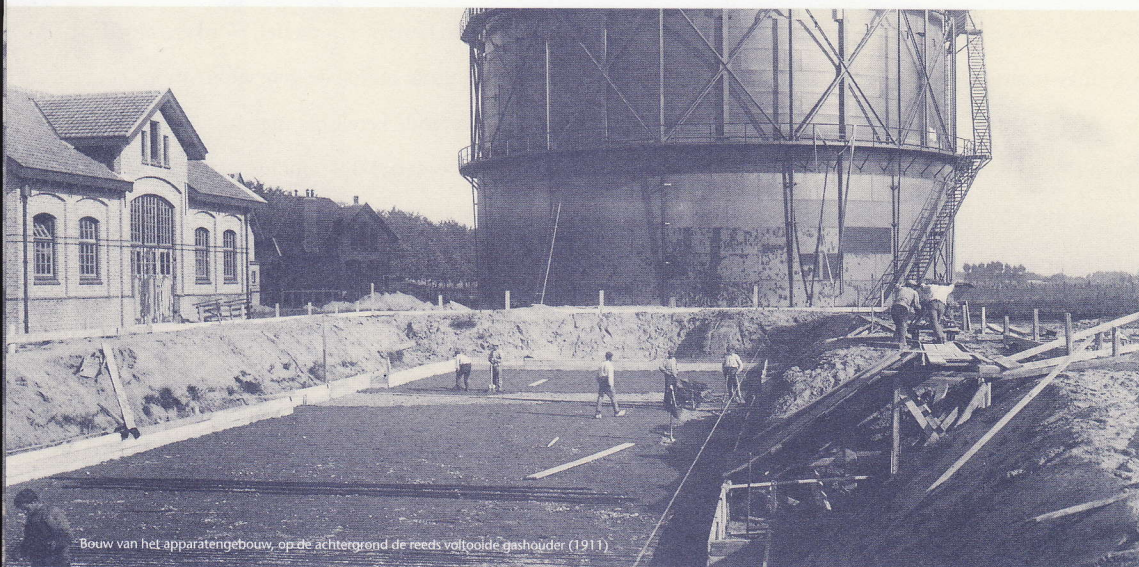
GEMEENTE ENERGIE- EN WATERLEIDINGBEDRIJVEN DEVENTER
 Administratie: Zutphenseweg 6 Telefoon 1 36 44
 AFREKENING voor
 p.a. Mr. de Boerlaan 85
 DEVENTER

Elektriciteit	Water	Gas
bestond uit een directeur, een boekhouder, vier vaste stokers, twee hulpstokers, een vuurwerker, een bankwerker, zes lantaarnopstekers en een kantoorbediende.		
Sompegedine	Maetwelenullata	Diveren (s.o.a.)

AF: reeds in rekening gebrachte verbruiksschatting

ABRIEK VAN 1851 TOT 1910

Bouw van het apparatengebouw, op de achtergrond de reeds voltooide gashouder (1911)

gaan. Het afgekoelde gas werd vervolgens via teerafscheiders, vloeibare en vaste wassers gepompt om onder andere zwavel te verwijderen. Vervolgens werd het gas in de gashouders opgeslagen. Vanuit deze gashouders werd het schone gas via de gasdrukregelaars in het metergebouw (nu AGAS) de stad ingestuurd."

Aardgas

De jaren vijftig waren voor de dan 181 werknemers

Burgemeester Bolkenstein en directeur Trienk Wilink bij de onthulling van het monument t.g.v. het 100-jarig bestaan (1959)

spannende jaren. De opkomst van het toen nog schaars geachte aardgas leidde tot experimenten met aardgas op stadsgasniveau en puur aardgas voor grootindustrieën. Maar toen begin jaren zestig Slochteren heel Nederland van aardgas ging voorzien kwamen de gasfabrieken voor een enorme ombouwtaak van leidingen en apparaten te staan. Aardgas was immers heel anders dan stadsgas: niet explosief, niet giftig, maar wel veel 'heter'. Bij deze ombouw is veel, nu als zeer waardevol beschouwd materiaal verloren gegaan. Nostalgische straatlantaarns waren toen bij voorbeeld nog niet aan de straatstenen te slijten. Zo'n zes antieke

gaslantaarns zijn in Deventer behouden gebleven; één ervan brandt nog dagelijks (op aardgas!) achter één van de dienstwoningen als herinnering aan wat verloren is gegaan. In 1966 werd het laatste stadsgas door de toenmalige wethouder Koen Hölzel 'afgeblazen'. De gasfabriek is producent af en wordt (slechts) distributeur. De teloorgang laat zijn sporen duidelijk na op het bedrijfscomplex. In 1972 valt de laatste schoorsteen, in 1973 volgt de sloop van het niet meer te restaureren administratiegebouw en worden de drie karakteristieke gashouders tot oud roest verklaard. Een roemloos einde van 150 jaar boeiende Deventer gasgeschiedenis en -techniek!

Industrieel monument?

Het complex geeft momenteel nog een redelijk intact beeld van het eens zo grote bedrijf. Op dit moment staan er nog het metergebouw, het apparatengebouw, het ketelhuis de portiersloge en

drie dienstwoningen. Omdat de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer vreesde dat de afbraak van de jaren zestig en zeventig een vervolg zal krijgen heeft zij een aanvraag bij de minister ingediend om het complex op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen. Op 26 maart 2001 werd hierop een positieve reactie ontvangen. De gemeenteraad van Deventer wordt uitgenodigd binnen vijf maanden een advies uit te brengen, wat een voorlopige instandhouding betekent. De stichting oriënteert zich momenteel over mogelijke nieuwe functies in het complex, zodat er goede hoop is dat dit waardevolle stukje industrieel erfgoed toch behouden kan worden.

Bronnenonderzoek

De tekst in dit nummer is van Gé Kelderman. Hij heeft daarbij o.m. de volgende bronnen geraadpleegd:

- 'Gas, licht en elektriciteit' in: H.W.Lintsen (red) 'Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890' deel III, Zutphen 1993.
- Expositiewegwijzer: 125 jaar gas in Deventer (GEWB mei 1983);
- 'De gasfabriek', inleiding gehouden door C.Rotteveel Mansveld op 30 november 2000
- Tijdschrift 'Gas' nrs. 9 t/m 12 (2000): 'GASchiedenis: een terugblik op 120 jaar gas' door Patrick Severin.
- 'Het Oversticht' aflevering 17: Gasfabrieken (RTV Oost d.d. 3 januari 2001)

Fotomateriaal: met dank aan gemeente archief

Colofon

Nijvertijd is een halfjaarlijks verschijnd bulletin van de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer (SIED), bestemd voor donateurs en andere betrokkenen en geïnteresseerden. Donateur kan men worden door overmaking van: € 15,- (of meer) voor particulieren, € 25,- (of meer) voor organisaties, € 50,- (of meer) voor bedrijven op rekening 65.56.06.459 van de ING Bank Deventer of Postbankrekening 415141 t.n.v. de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer. Adres: Rozenstraat 39, 7419 BA Deventer. Vormgeving: reclameadviesbureau Allison Deventer.

ISSN 1388-2759